

УДК 37(478)

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ-ДИСИДЕНТИ Й ПРАВОЗАХИСНИКИ ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ДОНЕЦЬКОМУ КРАЇ*

Арсен ЗІНЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,
заступник директора НДІУ

Анотація. У статті аналізуються свідчення й оцінки українських інтелектуалів-дисидентів та правозахисників, вихідців із Донецького краю, щодо особливостей та характеру соціокультурних процесів, передовсім руйнування українського мовно-культурного простору й впровадження тотальної русифікації.

Ключові слова: Донецький край, інтелектуали-дисиденти, руйнування ідентичності, русифікація, українськість, український мовно-культурний простір.

УКРАИНСКИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ-ДИССИДЕНТЫ И ПРАВОЗАЩИТНИКИ О ПОЛОЖЕНИИ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДОНЕЦКОМ КРАЕ

Арсен ЗИНЧЕНКО

доктор исторических наук, профессор,
заместитель директора НИИУ

Аннотация. В статье анализируются свидетельства и оценки украинских интеллектуалов-диссидентов и правозащитников, выходцев из Донецкого края, затрагивающие особенности и характер социокультурных процессов, прежде всего разрушения украинского культурно-языкового пространства и проведения тотальной русификации.

Ключевые слова: Донецкий край, интеллектуалы-диссиденты, разрушение идентичности, русификация, украинскость, украинское культурно-языковое пространство.

UKRAINIAN DISSIDENT INTELLECTUALS AND HUMAN RIGHTS ACTIVISTS ON THE STATE OF UKRAINIAN CULTURE IN DONETSK REGION

Arsen ZINCHENKO

Doctor of Historical Sciences, professor,
Deputy Director of RIUS

Annotation. The article analyzes testimonies and judgments made by Ukrainian dissident intellectuals and human rights activists from Donetsk region regarding the peculiarities and character of sociocultural processes, first of all – disruption of the Ukrainian language and cultural space, as well as introduction of total Russification.

Key words. Donetsk region, dissident intellectuals, identity disruption, Russification, Ukrainianhood, Ukrainian linguistic and cultural space.

* Авторське написання збережено.

З Донецьким краєм пов'язані життєві шляхи знакових постатей в історії українського суспільно-політичного руху другої половини ХХ ст., які визначали основний вектор його спрямованості: розрив з колоніальним становищем України та здобуття її незалежності. Залучення свідчень, спостережень Миколи Руденка, Олекси Тихого, Василя Стуса, Івана Дзюби, Івана Світличного, Надії Світличної та їхніх однодумців до аналізу соціокультурних процесів у цьому краї важливе передовсім тому, що вони були очевидцями цих процесів, подані ними факти мають високий рівень достовірності, а їхні оцінки визначають етичні критерії аналізу суспільних явищ і тому виступають як своєрідні імперативні орієнтири. «Для покоління 60-х – 70-х років, а тим більше – для теперішнього молодого покоління незалежної України, залишається питання: як Микола Руденко, Іван і Надійка Світличні, Іван Дзюба, Василь Стус, який виростав на Донеччині, і серед них – Олекса Тихий, могли стати не лише українцями, але й українськими діячами, носіями українського національного відродження, – пише О. Зінкевич. – Справді, це чудо історії. Незважаючи на те, що їх було мало, все ж вони були, вони залишили й залишать по собі неабиякий слід у історії змагань за нашу незалежність, за те, щоб Україна, а в тому числі і Донбас, були не лише за формою, але й за своєю суттю українськими» [11, с. 390]. Досліджуючи соціологію українського руху опору після масових репресій 1972 р. щодо його учасників, Мирослав Проккоп із загального числа переслідуваних у 530 осіб вказує на 10 осіб із Донецької області, зазначаючи, що географічним критерієм при цьому обчисленні стало

місце їхньої праці [20, с. 390]. Зважаючи на те, що В. Стус, І. Дзюба, М. Руденко, І. та Н. Світличні мешкали в Києві, цей список належить розширити.

Згадані подвижники виступають свідками нещадного видушування російським тоталітаризмом питомих рис українськості: мови, національної ідентичності, культури. Їхня безкомпромісна правдивість, послідовність і жертвовність спонукають дослідника залучити їхні спостереження й судження до аналізу становища на південному сході України, де плоди недолугості гуманітарної політики урядів України були використані путінським режимом для втілення в життя імперських ідей. Разючий розрив між суспільно-політичними, моральнісними запитами цього кола оборонців українства, їхнім інтелектуальним рівнем та загальною суспільною атмосферою в краї відзначив, зокрема, й відомий правозахисник генерал Петро Григоренко: «Донбас повністю зрусифікований. І той же Донбас дав Україні Олексія Тихого, Василя Стуса, Івана Дзюбу і Миколу Руденка... Це яскраве свідчення невмирущості нації. Нація, що витримує страшний русифікаційний тиск і родить таких людей, як Тихий, Стус, Руденко, доб'ється повної суверенності» [7, с. XXXI]. Попри всю гнітючість становища, українські інтелектуали Донеччини саме цю мету визначали як ключову перспективу розвитку. Так, Володимир Вербиченко, особливо відзначаючи позицію поета-дисидента Василя Захарченка, згадує, як у середині 1960-х останній в довірчій розмові стверджував: «Україна обов'язково буде державою. Всі імперії розвалюються. Приклад – Римська» [5, с. 74].

Названі тут знакові особистості в історії української інтелектуальної думки

та боротьби українців за національну, політичну та духовну свободу походили із соціальних низів. Очевидно, усвідомлення й переживання бідності й матеріальної скрути в пору становлення особистості й формування світогляду стало однією з цеглинок реалізму в усьому спектрі оцінок суспільних проблем. Микола Руденко народився 19 грудня 1920 року в Донбасі – село Юріївка Ворошиловградської області. Батько майбутнього мислителя, письменника й громадсько-політичного діяча був сільським чинбарем, а взимку працював на шахті, де й загинув під час одного з численних нещасливих випадків. Сім'я жила на мізерну пенсію. 1939 р. Микола закінчив на шахті «Сутоган» десятирічку і вступив до Київського державного університету. У спогадах М. Руденко пише про бідність, жадливі умови праці на шахті, відсутність безпеки праці, яка й спричинила смерть батька, і про неймовірне бідкування після цієї втрати [22, с. 30 – 31]. М. Руденко пише й про хижацьке руйнування екосистеми краю. Його рідне село Юріївка лежало в заплаві річки Білої: це була мальовнича річка, в якій купалися, купали коней, вимочували конопі, ловили рибу й раків. Згодом вона зникла, її води «випив» Комунарський металургійний комбінат, обмілілими й занечищеними були й інші річки краю, в тому числі й Сіверський Дінець, який також «випила індустрія Донбасу» [22, с. 22, 27].

Таке ж варварське ставлення до довкілля фіксує, пишучи про В. Стуса, відомий український поет-дисидент, уродженець Луганщини, Василь Голобородько: «І ставлення до навколишнього середовища було відверто споживацьке, грабіжницьке – Донбас перетворювався

на великий смітник, зовсім не придатний до життя. Усе це бачив Василь і розумів, що проблеми денационалізації не були суто донецькими, вони стосувалися усієї України і Донбас уже тоді наочно продемонстрував, у яке суспільство перетвориться в недалекому майбутньому вся Україна» [6, с. 6].

Іван та Надія Світличні народилися в с. Половинкине Старобільського району на Луганщині. Надія Світлична завжди зазначала, що «вкрай бідні селяни, наші батьки, не шкодували здоров'я, аби дати нам (усім трьом!) вищу освіту, хоча самим не пощастило здобути навіть вимріяної початкової» [23, с. 33]. Згодом в інтерв'ю 1997 р. Надія Світлична згадувала, що шість класів закінчила в сільській школі, а потім пішла вчитися до Старобільська, до середньої школи № 1. «Я не знаю, скільки тоді було середніх шкіл у Старобільську. Пізніше їх було шість, але тільки ця, перша школа, була українською. Вся решта – російські (мій брат закінчував російську школу). До речі, зараз, за незалежної України, і ця, єдина українська школа також стала російською» [23, с. 700].

Олекса Тихий народився 27 січня 1927 р. на хуторі Іжевка Костянтинівського району Донецької області, там же прожив усе життя, за винятком років навчання і таборів. Дитячі й шкільні роки Івана Дзюби проходили в робітничому селищі Оленівські Кар'єри за 45 кілометрів на південний захід від теперішнього Донецька. «На Старій Колонії ще зберігся селянський спосіб життя, у всіх був садочок, город, квіти коло хати...». І далі: «Стихія життя у нас була українська, і не тільки тому, що мова жила, а ще й тому, що до війни і в перші повоєнні роки багато звичаїв зберігалось, – згадує

І. Дзюба. – Скажімо, посівання, колядування, до хрещеної мами ходити – це ще було і переживалося як щось значуще (принаймні для нас, дітей). А як ждали народних свят...». Незабутнє враження в Івана залишилося від толоки, яку він барвисто описує, згадуючи, як у його селищі усім кутком гуртом робили заміс для саману [8, с. 40].

У спогадах І. Дзюби про дитинство яскраве місце посідає народна пісня: «Ось ми, дітвора, на березі, за хутором, а десь далеко-далеко ідуть дівчата і співають “Коло греблі шумлять верби, що я посадила...” І так мені та пісня запала в душу, щось таке зродила, що потім весь час вона мені згадувалася». Тут-таки І. Дзюба згадує як яскравий образ дитинства й інші українські пісні: “Іхав козак на війноньку”, “Ой у полі озеречко”, на слова Шевченка “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Як умру то поховайте...”, “Така її доля”. Далі пише про «якийсь негласний, непомітний і несвідомий культ Шевченка. Мало хто й читав його, але дещо переказувалося майже як фольклор, і для всіх це ім’я було святе, якийсь оберіг українськості» [8, с. 51 – 52].

З цих оцінок видно, що Донецький край навіть і в повоєнні роки не був фатально приречений на роль регіону, в якому реалізовуватимуться ідеї «русской весны», тобто встановлення російського панування над Україною. І. Дзюба щодо цього зазначає: «... я сам, донеччанин, хочу заперечити тривіальне уявлення про Донеччину як край безнадійно зрусифікований і для українства безперспективний. Принаймні, в 40 – 50-ті роки там ще жила по-своєму колоритна українська мова (хай і на периферії суспільності: в селах та передмістях), чувся подих землі української і були люди, що

свідомо працювали заради української культури, хоч і мусили бути в цьому обережними, а то й скритними» [9, с. 107].

Разом з тим у цих спогадах знаходимо прикметні спостереження про певні поведінкові моделі, зафіксовані в пам’яті ще з дитячих років. Так, М. Руденко, згадуючи про навчання в школі в 1920-х роках, пише: «Директора ми не любили. На відміну від Ксені Олександрівни (класного керівника. – А. З.), яка блискуче знала українську мову, він розмовляв лише російською. Тоді саме провадилася українізація, але Єськов чомусь на це не зважав» [22, с. 48]. Це «незважання» було не випадковим, а впливало з панівним становищем росіян як соціокультурної групи. Щодо цього дитячі враження у спогадах поєднуються з узагальненнями, що поставали з пізнішого осмислення суспільних процесів: «У шостий клас ми пішли до шахтного селища. Жив у школі неповторний дух, якого ми тоді не вміли цінувати: наша школа була українська. Та й не тільки наша: в ті часи (перша половина тридцятих років) на весь Донбас налічувалося з десятків російських шкіл, не більше. Діти росіян, що прибували на донецькі шахти, приходили до українських шкіл і вельми швидко оволодівали українською мовою» [22, с. 63, 73].

Подібні спостереження знаходимо і в спогадах І. Дзюби, коли він пише, з одного боку, про україномовне середовище в робітничому селищі Оленівські Кар’єри та, з іншого – про Електростанцію (Електру – в народному мовленні), яка розташовувалася на горі, на крутішому лівому березі Сухої Волновахи, де жили керівники й технічна інтелігенція рудника, наwerbовані з Росії, тут панували російська мова або суржик, що впливали на всю дітвору. Панівне

становище російської спільноти перейшло з царських часів у базові соціальні моделі поведінки і советських часів, хоча й маскувалося під пропагандистськими гаслами «інтернаціоналізму». «Між Старою Колонією і Електрою аж до повоєнних часів існувало деяке, хоч і глухе протистояння, – пише І. Дзюба. – Мало воно трохи національний, а більше, сказати б, соціально-культурний характер. “Інтелігенція” з Електри трохи зневажливо ставилася до “хуторян” ...» [8, с. 41]. Очевидно, що саме в інтересах цієї панівної групи школа в Електрі, в якій навчався Іван, була російською, і школярі з довколишніх українських за складом населення селищ були позбавлені можливості навчання рідною мовою. Оповідаючи про молоді літа Івана Світличного, його сестра Надія зазначає, що брат «свідомо йшов до російської школи, бо там були вчителі значно кращі... Орієнтуючись на українську філологію, він ... закінчив російську школу з огляду на те, що вона давала значно кращу загальноосвітню підготовку» [23, с. 696]. В останньому фрагменті, гадаємо, зачеплено один із механізмів упослідження, а згодом і створення підстав для ліквідації українських шкіл. Вони сприймалися як самі собою зрозумілі між управлінськими функціонерами, що добиралися за правилом відданості режиму, так би мовити, «за умовчанням»: краще кадрове й матеріальне забезпечення російських шкіл й абияке – українських.

Ці ж тенденції зафіксовані і в міркуваннях молодшого покоління інтелектуалів, зокрема В. Голобородька, який подає ширші спостереження соціологічного характеру: «Якщо говорити власне про Донбас, де переважають шахтарські поселення та наші традиційні села, то

ситуація така: села довгий час залишалися україномовними, й неповну середню освіту можна було здобути в українській школі, а в гірницьких «посьолках» викладали російською. Щоб навчатися в старших класах, доводилося виїжджати із села. Я свого часу два роки ходив до російськомовної школи за сім кілометрів. А якщо говорити загалом про Донецьку й Луганську області, то не всі ці території такі самі, як Донбас. Там, де переважають сільські райони, населення досі здебільшого україномовне. Як, приміром, на Луганщині на північ від Дінця й у степовій частині Донеччини, ближче до Азовського моря. Проте й на цих територіях відбувалася постійна русифікація. Відповідно за втратою мови була втрата відчуття, що людина – українець і живе на своїй землі» [2]. І. Дзюба фіксує й інші прикметні моменти негативної соціальної мімікрії: «Мушу підтвердити плиткий стереотип: у патріархальному середовищі “корінних” жителів не побутували матюки і пиятика, їх принесли “вербовані”; але й те правда, що мої земляки швидко цю культуру перейняли» [8, с. 40 – 41].

Цим русифікаційним тенденціям протистояли українські творчі групи, які формувалися в українському культурному полі в педагогічному інституті. Так, за висловом Олега Орача, у Сталінському педінституті, куди 1954 р. вступив В. Стус, «ще витав дух Івана Дзюби», що лише недавно скінчив свої студії. Разом з Василем Стусом там навчалися такі досить відомі в українській літературі люди, як Олег Орач, Володимир Міщенко, Анатолій Лазаренко, Василь Захарченко, а трохи згодом до них приєднався й Василь Голобородько, який вступив до Сталінського педінституту на

кілька років пізніше... Отож літературна студія, навіть за умов неповноцінного функціонування мови в Донбасі, і практику розмовної мови забезпечувала, і за рівнем своїх членів вряд чи поступалася якійсь іншій» [24, с. 24].

У 1957 р. пішов у свій перший 7-річний термін за звинуваченням в антирадянських поглядах учитель і правозахисник Олекса Тихий. Він був у числі тих, хто не лише наважився чинити опір системі, але й творив і підтримував у Донецькому краї поле української культури й мови. Як згадує син, Володимир Тихий, «батько жадібно стежив за публікаціями в «Літературній Україні». Дарував синові поезії Драча, Симоненка, Вінграновського, «Мальви», «Собор». Батько купував ці книжки, роздавав друзям і знайомим» [27, с. 397]. Олекса Тихий, як згодом і інші представники українського культурницького й правозахисного руху, формували в інтелектуальному полі Донецького краю українське середовище, яке протистояло ідеологічному офіціозу й тотальному зросійщенню краю. У цьому воно протистояло як офіційній імперсько-радянській ідеології, що видавала русифікаційні заходи в обгортці «імперіалізму», так і советизованим обивателям, споживачам тоталітарного офіціозу та російської масової культури.

Тим часом прес русифікації Донецького краю ставав щоразу сильнішим. Цю тенденцію відзначив у спогадах про В. Стуса його молодший товариш поет В. Голобородько. Українські школи на цій українській території зникали одна за одною, писав він. «1964 року, у час мого вступу до Київського університету на українське відділення філологічного факультету, україномовна семирічка в

моєму рідному селі була переведена на російську мову, якою лишається й дотепер. Місцева преса виходила в основному російською мовою. І все робилося на тлі нібито неважливості й непотрібності підкреслювання та відстоювання національної приналежності, на тлі офіційних заяв про нібито розквіт націй і національних культур» [6, с. 6]. Ці ж процеси з тривогою відобразив у листі до редакції «Радянська освіта» Олекса Тихий (2 червня 1972 р.), очевидець цих руйнівних для української культури й мови процесів: «На моїх очах українські школи стали російськими. І зараз стають. В Часів Ярі, де я вчився в 5 – 7 класах, були дві середні школи з українською мовою викладання і одна [з] російською. Початкові й семилітні, очевидно, [були] українськими (даних не маю). Тепер всі російські. Школи, в яких я працював учителем, були українськими, а тепер одна напівросійська, друга повністю російська. Десяток літ тому сестра закінчила українську школу, а тепер у тій же школі вчаться племінники вже російською» [16, с. 386 – 387].

Про прикметні риси українського соціально-політичного й мовно-культурного фронтиру в першій половині 1960-х років пише в спогаді про В. Стуса І. Дзюба. Десь у році 1964, в першу пору знайомства, В. Стус розповідав І. Дзюбі, як його, студента української філології, залучали до перекладання бюрократичної писанини Донецького раднаргоспу. Ці раднаргоспи в УРСР були підпорядковані Республіканській раді народного господарства, і тому офіційні зносини з нею мали вестися українською мовою. У Донецькому раднаргоспі на це не були спроможні, то залучали до цієї справи фахівців-філологів. В. Стус із сарказмом

розповідав І. Дзюбі про цей політикансько-бюрократичний маскарад із болем за українську мову. «Тепер, пригадуючи це, – пише І. Дзюба, – я розумію, яке в нього ще тоді було і почуття національної гідності, і водночас неприйняття формально-показових, адміністративно-окозамилювальних способів розв'язання «національного питання»... специфічно українським канцелярським перекладацтвом: ним йому довелося займатися і в різних київських установах після того, як вигнали з аспірантури» [9, с. 108].

Після закінчення Сталінського педінституту В. Стус узяв призначення на вчительську роботу «в глибинну Україну», на Кіровоградщину. У листах до друзів порівняння «глибинної України» і Донбасу зринає неодноразово. В одному із своїх звернень до читачів він писав: «І знову – любов. Стужилий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав вчителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився від студентського схимництва» [1, с. 45]. У листі до В. Дідківського (серпень – вересень 1959 р.) читаємо: село «краще в районі», радше іронічно пише новопризначений вчитель, бо «світло нерегулярне, радіо немає, глухо і тихо як у вусі», мало літератури, особливо періодики. Він – з улюбленими книгами. «Тут і свої за і проти, pro і contra». «Народ тут щиро добрий... Мова – як на Вінниччині, багата і співочо яскрава... Ще раз – люди тут мені по нутру. Для мене це важить багато» [25, с. 5]. Згодом він написав А. Малишкові, де пояснював свої мотиви взяти призначення на Кіровоградщину: «Донецьк – місто чисто російське (чи майже чисто російське), я взяв призначення на роботу в глибинну

Україну – на Кіровоградщину, хоч і відчував, що це – моя безсилість, що це – втеча. А втеча – не вихід. Це ганьба» (лист від 12 грудня 1962 р.) [26, с. 33]. Як бачимо, в оцінках Стуса присутнє не лише замилування «своїм», «рідним», «питомим» – усе це осмислюється в широкому суспільному контексті, йдеться про загальнонаціональні проблеми.

Після нетривалого вчителювання на Кіровоградщині В. Стуса було призвано до армії й навесні 1960 р. він пише В. Дідківському вже з Лубен, де проходить його служба. Прикметним є акцент на загальнонаціональних проблемах, які вже давно були в полі його зору: «Востаннє я був вражений даними статистики, котрі вміщені в «Правді» за 4 – 5 лютого. 12,4% українців вже вивітрились, далі – сама цифра – 37 млн. мене ввела в розпач. А які ж ми малі, їй-богу! Продивись проценти для різних народів – білоруси, українці поруч з євреями можуть похвалитися найбільшим вивітренням. Це, звичайно, робить нам честь». А далі коротке речення, в якому розкривається діяльність натури й позиція ще зовсім молоді, але національно усвідомленої людини: «Але це не повинно обезнадіювати. Адже це питання за своєю хоча б складністю потребує не самовирішення, а роботи» [25, с. 13]. «Чи були факти – в історії – такої багатомільйонної асиміляції?» – питатиме про ті ж процеси стривожено-риторично в листі до Анатолія Лазаренка вже після повернення з армії (лист за 1 жовтня 1962 р.) [25, с. 26]. В листі за 6 травня 1960 р. повідомляє про чудові враження від відвідування місцевого краєзнавчого музею та багату історію цього українського міста. Хвалиться добрими успіхами з фізпідготовки й стрільби. А далі,

без сумніву, із сарказмом: «А ось устами і політпідготовка підкошують, бо я, бач, малодисциплінований» [25, с. 14].

Після армії В. Стус повертається до рідного Донбасу. «Чи то більша відкритість та внутрішній дух свого краю переважив солод українського суржика, чи бажання бути ближче до батьків узяло гору, чи й відсутність перспектив на тій «справжній Україні» спричинилося до цього, але питання: куди повертатися – не стояло. Звичайно додому, в Донбас!» – пише Дмитро Стус [24, с. 35].

Після повернення з армії в грудні 1961 року В. Стус влаштувався вчителем української мови та літератури в середній школі № 23 м. Горлівки Донецької області. Це було чуже, навіть вороже середовище, в якому не було місця для української мови й культури. Про це вчителювання він з розпачем писав у згадуваному листі до А. Малишка: «Зараз читаю рідну мову в Горлівці, в російській, звичайно, школі. В Горлівці є кілька (2 – 3) українських шкіл, яким животити зовсім не довго. В Донецьку таких немає, здається. Отож картина дуже сумна.

На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити.

Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр – з горілкою і шароварами? Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної» [26, с. 33]. Через цю нестерпність морально-психологічних умов праці вчителя української словесности був змушений покинути викладання в школі талановитий і самовідданий громадсько-політичний діяч

Олекса Тихий. На початку 70-х він написав заяву в об'яву, де все це докладно описав і попросив звільнити зі школи: «Так вчити, як можу і хочу, мені не дозволяють, а так, як дозволяють – я вважаю негідним». Його викликали в Донецьк на розмову. Заяву про звільнення підписали, й О. Тихий став працювати спочатку монтажником, потім пальчиком на заводі вогнетривів, пожежником [27, с. 397 – 398]. Подібну ж ситуацію зафіксовано й у спогадах Н. Світличної, яка певний вчас працювала вчителем української мови в селищі Боково-Антрацит. «Я була вчителька української мови, а українську мову тоді вивчали за бажанням. Двійка з української мови була в нас перевідною оцінкою, тож учителювати там було нелегко. Школа була російська... Працювала я в тій школі чотири роки» [23, с. 701].

Звертаємо увагу, що тут йдеться про оцінки, які вказують на виразні соціальні ознаки приниженого статусу українців як етнокультурної групи та масове відторгнення її членів від національного культурного поля. Все це створювало атмосферу дегуманізації краю й тотальної зневаги до людських прав.

Ця приниженість, що проявлялася в незліченних конкретних життєвих обставинах, які множилися в агресивному середовищі обивательської маси, набувала відверто расистських ознак і, проявляючись, з одного боку, розкривала менталітет т. зв. «рабочего класса», який був опорою політичного режиму, а з іншого – вказувала на сутність політики режиму, питомою складовою якої була безвиглядна русифікація. Про один із таких епізодів (він трапився 8 грудня 1962 р.) згадує колега В. Стуса, вчитель української мови Шиманський. Того дня

після уроків вони удвох пішли до робітничої їдальні, що неподалік школи. Коли настала їхня черга, Шиманський попросив подати йому страви: «Дайте мені, будь ласка, на перше – борщ, на друге – шніцель з картопляним пюре і компот». Один із шахтарів, що стояв за ними, вилаявшись матом, сказав на адресу Шиманського: «Ти што, падло, по-нашому говоришь не умеешь, што ти говоришь «дайте на перше», ти что не можешь по-человечески сказать «дайте на первое». Кухпрацівниця взялася, було, заступитися за них, кажучи: «Как вам не стыдно. Это учителя нашей школы!». Расист-москвофил невгавав: «А нам наплевать, что они учителя, это бандеровцы, ми их в 45 не убилі, сейчас добйом». Реакція Стуса була миттєвою: він схопив плюгавця, підняв догори й з гнівом промовив: «Замовчи негіднику, бо вишвирнемо тебе геть з їдальні!». Поміркованіші шахтарі з черги втихомирили розпочату бійку [24, с. 43].

Увечері В. Стус взявся писати листа А. Малишку, в якому вмістив вірша, спалах обурення якого висвітлює не лише побутово-банальну ситуацію, а й її інфернальне коріння, що проростало з кривавої системи:

Ти що казав? Зараза – що казав?

Як кулі клацали, мов вовчі жовті ікла.

.....

*Ти що казав? Що в зашморг затягнеш
Мене, моїх дітей, мою дружину,
Всіх націоналістів з України,
Фашист червоний, землю забереш
І на платформи – в болота сибірські,
Людські кістки – на добриво візьмеш?
Ти що казав – ти в тишу закуєш
Оцей кортеж оскаженілих тигрів?
Я ворог – так. На полум'ї тортур
Мене огнем осяло зненавиди.*

*Я ворог твій. Я ворог. Ворог. Видиш,
Я, ворог твій, – тобі мурую мур
Імперії. Стараюсь до пропасниці... [24, с. 44].*

Цитуючи цього листа, Д. Стус спростував поширену певний час у літературних колах думку про те, що тільки Київ «відкрив очі» донецькому провінціялові [24, с. 45]. І справді, як бачимо, суспільні реалії краю, які доводилося спостерігати В. Стусові, щоденно спонукали реагувати й діяти, та його висловлювання, в яких виявлялася діяльнісна позиція, дають підстави підтвердити цю думку.

Показана тут расистська спрямованість мислення російської шахтарської черні була цілком суголосною з налаштованістю російської викладацької інтелігенції та функціонерів, які виконували наглядові окупаційно-адміністративні функції в Україні і для яких Донецький край був уже цілком освоєною територією. Прикметними щодо цього є спогади Зінаїди Конунченко, які засвідчують, з одного боку, русифікаторську спрямованість тогочасної вищої школи, а з іншого – високу освіченість і послідовність позиції В. Стуса. З. Конунченко відзначає, що вже в педінституті він читав Гайне в оригіналі без словника. І на заняттях з німецької перекладав текст без словника, читав «з листа». «Але відповідав тільки українською мовою, – підкреслює Конунченко. – Викладач Семерніна прохала Кіру Борисковську перекладати їй російською мовою Васин переклад з російської... Сміх та й годі. Тільки набагато пізніше я зрозуміла тодішню Василеву позицію» [12, с. 13 – 14]. Що іншого демонструвала при цьому ця викладачка, як не шовіністичний снобізм? У соціологічному плані ця ситуація є типовою для

такої специфічної верстви, як викладачі іноземних мов. У переважній більшості вони супроводжували викладання цих мов російською мовою, будучи не в змозі й не бажаючи робити це українською.

Подібну ситуацію передає в спогадах і Володимир Вербиченко, який деякий час працював із В. Стусом у редакції газети «Соціалістичний Донбас». В. Вербиченко згадує, як Стус обурювався, коли чиновництво не спілкувалося українською. У присутності Василя В. Вербиченко дзвонить до завідувачки відділу культури, але співрозмовниця не розуміє, просить перейти на російську. Василь не витримує і втручається, сповнений гнівом. Завідувачка була тоді змушена вислухати його присоромлення і нищівне обурення: «Диви, культурою займається людина, яка живе в Україні і не знає української мови!» [5, с. 70].

З осені 1962 р. Василь Стус став членом клубу молодих літераторів «Обрій», який діяв у Донецьку при обласній організації спілки письменників України. Це був час після XXII з'їзду КПСС, на якому було ще більше розкрито злочини сталінізму та беззаконь, що чинилися з волі комуністичної партії. Тому це був час дещо вільнішого дихання. Зі спогадів очевидців, В. Стус брав якнайактивнішу участь у всіх дискусіях, що розгорялися тоді на засіданнях клубу. «Виступи учителя з Горлівки Василя Стуса були завжди запальні, соціально гострі. Він пропагував творчість українських «шістдесятників» І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, критиків І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка. Від цих імен, та ще в палкій інтерпретації промовця, наші серця сповнювалися надією на майбутнє України, з нею вона пробуджувалася від рабського сну,

голосно заявляла ... про своє законне право на суверенне буття» [10, с. 27]. Але навіть там, у це, здавалося б, творче середовище, вкидалися агресивні антиукраїнські теми. На одному із засідань хтось із донеччан почав дискусію «об этом диком, примитивном малороссийском наречии». Як згадує В. Захарченко, у відповідь на це «підхопився Стус, він буквально спалахнув увесь і дав нищівну відсіч цим русотяпам». Прикметно, що присутній на засіданні функціонер з обласного комітету партії «пробував вельможливо заперечувати Василеві, але потерпів повне фіяско в дискусії. Стусові помагали своїми аргументованими виступами і його товариші Іван Принцевський, Володимир Міщенко, Іван Білий, Микола Колісник. Вони натикали носом цих заповзятливих українофобів у марксистсько-ленінську національну політику, натикали як хлопчиків у куценьких теоретичних штанцях» [10, с. 27 – 28]. Нагадаємо молодшим читачам, що присутність партійного функціонера на подібному зібранні була аж ніяк не свідченням його літературних зацікавленостей. Він, без сумніву, виконував завдання обкомівського начальства, в цьому й полягала його функція як партійного цензора й наглядача.

Показовою була й особиста історія самого оповідача, В. Захарченка, який після того засідання кинув тому функціонерів, з яким був добре знайомий: «Ну що, Льоню, перемогли тебе українці?». Зачаївши зло, функціонер домігся звільнення Захарченка з редакції газети «Комсомолец Донбасса». Після того, куди б В. Захарченко не звертався у пошуках роботи, йому скрізь відмовляли. «Вас характеризують як людину, яка неправильно розуміє ленінську

національну політику в Радянському Союзі», – такою, як правило, була відповідь. Захарченко був змушений шукати роботу за межами Донецька в районній газеті. «Історія зо мною була типова для Донецька. Там про кожного, хто говорив українською мовою, казали з обуренням: «Это такой украинский националист! Подумайте только, он разговаривает на своем украинском языке», – згадує В. Захарченко. – І це в українському обласному центрі, де більше половини населення – українців!» [10, с. 28].

Переслідувань зазнав і поет Володимир Міщенко, який належав до донецького кола спілкування Василя Стуса. Він був вимушений переїхати до Сіверськодоонецька, влаштувався відповідальним секретарем в редакції тамтешньої газети «Комуністичний шлях». Однак КГБ не дало йому спокою і там. На зібранні редакції з доповіддю про боротьбу з українським націоналізмом виступив начальник міського відділення КГБ Попов. Був, зокрема, звинувачений і В. Міщенко, а після осуду він був вимушений виїхати з Сіверськодоонецька [14, с. 66].

На початку 1963 р. В. Стус переїхав до Донецька й мешкав у батьків, сподіваючись знайти роботу. Стежить за новинами літератури, зрідка, але публікується в літературних часописах і альманахах. У полі його зору – суспільно-політичні, літературні події, передовсім ті, що стосуються українського культурного життя. «В Донецьку – пертурбації. «Рад[янська] Донеччина» стала речником села, альманах закрили, в Донецьк – є чутки – мають перевести з Києва «Сов. Україну» під назвою «Радуга». Симптоматично, як сама назва переводиться на Донбас» [25, с. 27]. У листуванні з друзями стисло,

але промовисто заторкується національна проблематика: «Про ті національні невесели, що ти про них мені писав, я шкрябнув одному з київських літераторів [ідеться про А. Малишка. – А. З.], написав гостро, з вереском, згадав усі «ізми», згадав Валуєва указ 1863 року і наш 1963 року. Він, мабуть, перелякався такого адресата, коли, звичайно, одержав» (лист до А. Лазаренка від 25 січня 1963 р.) [25, с. 27].

Друзі і знайомі Василя Стуса згадують про його широке коло спілкування з донецькими митцями та письменниками. Вони й залишили чимало спогадів про Василя, його манеру спілкування. Переїхавши на навчання в аспірантурі до Києва, він продовжував спілкуватися з друзями, ділився новинами, повідомляв про дискусії, які велися в письменницькому середовищі й стосувалися поезії і загалом літератури, культури мови й культури спілкування тощо [5, с. 72]. Проте, як пише В. Вербиченко, і в Києві, куди переїхав В. Стус для навчання в аспірантурі, він застав ситуацію, яка мало чим відрізнялася від донецької. У листі до В. Вербиченка В. Стус пише: «Кияни – як завойовники. На кожному кроці можна почути: «А вы бы не могли более понятно разговаривать?» «Вы, наверное, националист? Я знаю одно место на площади Сталина, где по-украински говорят...»

Краще вже або в Донецьк – там краще, або на село» [5, с. 72]. В цьому, безперечно, лунає відчуття не лише культурного дискомфорту, але й усвідомлення загального характеру ситуації. Однак відразу ж по приїзду до Києва В. Стус із його чутливістю до суспільних проблем увійшов до кола громадянсько активної української молоді [9, с. 108].

У відповідь на широкі репресії проти української інтелігенції Іван Дзюба наприкінці 1965 року написав аналітичну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація», спрямувавши її на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та в ЦК КПСС. Праця стала поширюватися серед інтелігенції і в Донецькому краї. Саме читання й поширення цієї праці трактувалося режимними органами як кримінальний злочин. Так, зокрема, автор спогадів-нарисів І. Овчаренко у нарисі про Володимира Міщенка згадує, що після появи маніфесту Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» він був свідком того, як на квартиру В. Міщенка зайшли службісти КГБ й вчинили обшук. Шукали працю І. Дзюби [19, с. 94].

У 1970-ті роки українські дисиденти обстоюють права українців Донбасу, борючись проти репресій та культурно-політичної сегрегації. Зокрема, серед опублікованих листів В. Стуса є його звернення до Голови Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшка й секретаря ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка з приводу арешту донецьким КГБ викладача Донецького медінституту Івана Сука. У ньому мовиться не лише про те, що стосується особи заарештованого, але вказується на вкрай негативні суспільні наслідки подібних арештів, адже «йдеться про Донецьк, вкрай зрусифіковане місто, де немає жодної української школи, де в педінституті навіть історію України один час читали російською мовою, де урядові постанови з Києва спочатку перекладають по-російському, а потім «доводять» до мешканців, місто, де живу розмовну мову українську сприймають за одне з чудес світу» [3, с. 61 – 62].

У листі до редакції газети «Радянська освіта», врученому працівникам редакції 2 червня 1972 р., О. Тихий, зокрема, писав: «В Донецькій області зовсім нема або майже нема українських шкіл та дошкільних закладів, не демонструються художні кінофільми українською мовою, в тім числі українських кіностудій. Бібліотекарі, працівники книгарень, музеїв, палаців культури не знають української мови або зневажають її. Установи та підприємства послуговуються тільки російською мовою. Отже, практично проводиться дискримінація українців Донеччини, і, звичайно, це веде до зниження рівня культури, моралі» [16, с. 384]. Ці судження вказують на те, що режимна пропаганда «інтернаціоналізму» та організаційно-політичні заходи щодо русифікації стали дієвим механізмом викорінювання зі свідомості шарів, у яких закріплювалися й зберігалися культурні ідентитети та співвіднесення себе з українською спільнотою.

На підтвердження цього О. Тихий подає звичні, поширені серед донецького обивательства судження: «Часто без сорому кажуть: «Які там ми українці, ми – перевертні, хахли»; «Я українець, но не люблю українськово язика»; «А мені всьо равно, яким язиком чоловік балакає, якби хорошим був»; «Я знаю українській язик, всьо понимаю, а разговаривать і читать не могу»; «А для чого він нужний, як всьо, візде по-русскому»; «Я вообще не понимаю, к чему сейчас націоналізм (мав на увазі українську мову), еслі вся література на русском языке» [16, с. 386].

Ця ситуація з особливою потворністю проявлялася в школах. О. Тихий був свідком подібних розмов на батьківських зборах: «Зачем этот украинский? Дите из-за него не хочет учиться». Часто

українську мову та літературу (на Україні!) викладають російською мовою. І закінчує юнак або дівчина 8 чи 10 класів і трьох слів зв'язати по-українськи не може. На того, хто говорить рідною мовою, говорять «бендер, хахол», сміються, вважають за неука, хоч він, може, знає втричі більше за того, хто сміється» [16, с. 386].

Улітку 1976 р. О. Тихий закінчив багаторічну працю над рукописом збірки «Мова – народ». Рукопис одержав схвальні відгуки Донецького університету та Донецького інституту удосконалення вчителів. Відділ національних відносин Інституту філософії АН УРСР розглянув рукопис і зі схвальною рецензією направив до видавництва «Рядянська школа» «для вирішення питання про друкування». Звертають увагу ідейні акценти, зроблені О. Тихим. Він актуалізує висловлювання більшовицького вождя В. Леніна про необхідність «вжити заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою» [16, с. 6]. У передмові О. Тихий вказував на поставлену перед цією працею мету: «Хочеться думати, що книга якоюсь мірою сприятиме піднесенню авторитету української мови як серед українців, так і серед інших, що часом мають на неї неправильні, міщанські, а то й шовіністичні погляди. Думається, що в книзі є матеріали, які спонукають до думання, співставлення, аналізу» [16, с. 7].

Донеччина була визначена режимом для вчинення розправи над Миколою Руденком, відомим світовій громадськості як керівник Української Гельсінкської Групи. 5 лютого 1977 р. М. Руденка було

заарештовано, при цьому арешт очолював помічник прокурора Донецької області. Його питання розглядало Політбюро ЦК КПСС 20 січня 1977 р., на засіданні якого було розглянуто записку голови КГБ СРСР Юрія Андропова та Генерального прокурора СРСР Романа Руденка «Про заходи для припинення злочинної діяльності Орлова, Гінзбурга, Руденка та Венцлова». В ухвалі було записано: «Руденка М. Д., який проживає в Києві, заарештувати й притягти до карної відповідальності за статтю 63 Кримінального кодексу УРСР, але слідство провести не в Києві, а в Донецьку, для чого є процесуальні підстави...». Ці «процесуальні підстави», як пише М. Руденко, зводилися до його гостювання у сестри та зустрічі з Олексою Тихим. Його тримали під слідством у Донецькій в'язниці, а суд відбувався в Дружківці, саме там, у райцентрі, до якого належить хутірець, де мешкав Олекса Тихий. Насправді ж його везли до Донецька для того, щоб приховати суд від світової громадськості [22, с. 580, 599].

Донецький край став зоною політичних переслідувань і інших учасників українського правозахисного та національно-культурного руху, що відбито в їхніх спогадах, публіцистиці, у спогадах їхніх родичів і сучасників та в науковій аналітиці. Самі ж висловлювання й оцінки провідників українського національного руху, які відважно протиставилися системі російського тоталітаризму та шовінізму, є важливим джерелом для аналізу суспільних явищ. З них, зокрема, видно, що руйнування українського мовно-культурного простору здійснювалося в Донецькому краї з посиленою інтенсивністю ще з повоєнних років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар Василь. «...Поїхав учителювати на Кіровоградщину...» / Василь Бондар // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – С. 45.
2. Василь Голобородько: «Люди на Донбасі так і не вийшли з радянського середовища» / Голобородько Василь // Тиждень. – 2014. – № 31 (31 серпня).
3. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упорядкували і зредагували О. Зінкевич і М. Француженко. – Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолоскип», 1987. – 463 с.
4. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 684 с.
5. Вербиченко Володимир. Спогад про Василя Стуса / Володимир Вербиченко // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – С. 67 – 74.
6. Голобородько Василь. Поклав своє життя за Україну... / Василь Голобородько // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 5 – 11.
7. Григоренко Петро. Микола Руденко – поет, філософ, борець / Петро Григоренко // Микола Руденко. Прозріння: Поезії, поеми; Статті Петра Григоренка і Ігоря Качуровського. – Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. – С. VII – XXXII.
8. Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / І. М. Дзюба. – К.: Криниця, 2008. – 928 с.
9. Дзюба Іван. Різьбяр власного духу / Іван Дзюба // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – С. 105 – 123.
10. Захарченко Василь. Він переміг... / Василь Захарченко // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 143 – 152.
11. Зінкевич Осип. Про книжку Олекси Тихого / Осип Зінкевич // Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / Упоряд. Олекса Тихий; післяслово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 390 – 393.
12. Конунченко Зінаїда. Згадую добром... / Зінаїда Конунченко // Стус Дмитро. Життя і творчість Василя Стуса. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992. – С. 13 – 14.
13. Корогодський Роман. Брама світла: Шістдесятники / Роман Корогодський / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. – 656 с.
14. Курлат Йосиф. Василь Стус, кадим яго знал / Йосиф Курлат // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 65 – 66.
15. Микола Руденко. Прозріння: Поезії, поеми; Статті Петра Григоренка і Ігоря Качуровського. – Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. – 366 с.
16. Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / Упоряд. Олекса Тихий; післяслово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2007. – 416 с.
17. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. – К.: Укр. письменник, 1993. – 400 с.
18. Неживий Олексій. Талант і доля Василя Голобородька / Олексій Неживий // Українська літературна газета. – 2015. – 27 вересня та ін.
19. Овчаренко І. Кризь далеч років: Письменники в нашому краї / І. Овчаренко. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 94.
20. Прокоп М. Анатомія українського руху опору / М. Прокоп // Сучасність. – 1974. – Ч. 7 – 8. – С. 139 – 150.

21. Романько В. І. Побратими із плеяди нескорених / В. І. Романько // Матеріали IV обласних Стусівських читань, 10 лютого 2009 р. «Василь Стус і «шістдесятництво» / Упоряд. О. М. Федоров, О. Я. Гросов, Л. І. Єрмакова. – Донецьк: Юго-Восток, 2009. – С. 21 – 25.

22. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади / М. Руденко. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 696 с.

23. Світличний І. О., Світлична Н. О. З живучого племені Дон Кіхотів / Упорядкув. М. Х. Коцюбинської та О. І. Неживого. – К.: Грамота, 2008. – 816 с.

24. Стус Дмитро. Життя і творчість Василя Стуса / Дмитро Стус. – К.: МП «Фото-відеосервіс», 1992. – 88 с.

25. Стус Василь. Твори: у 4 т., 6 кн. / Василь Стус. – Т. 6 (дод.), кн. 2: Листи до друзів та знайомих. – Львів: Просвіта, 1997. – 261 с.

26. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі. З таборового зошита. Листи, записки. Я обвинувачую. Пам'ятка для українського борця за волю / В. Стус. – К.: Вид-во ПрАТ «Українська пресгрупа», 2012. – 80 с.

27. Тихий Володимир. Мова як доля. Штрихи до портрета Олекси Тихого / Володимир Тихий // Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / Упоряд. Олекса Тихий; післяслово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 394 – 403.

REFERENCES

1. BONDAR, V. (2013). "...And So He Went to Teach in Kirovohrad Region...". In: V. OVSIENKO, comp., *Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. A Book of Memories and Contemplations*. Kyiv: Klio, p. 45. [in Ukr.]

2. HOLOBORODKO, V. (2014). "People in Donbass Haven't Left the Soviet Environment yet". *Tyzhden*, (31 / August 31). [in Ukr.]

3. ZINKEVYCH, O., FRANTSUZHENKO, M., eds., comps. (1987). *Vasyl Stus in the Life, Creative Work, Memories, and Estimates of His Contemporaries*. Baltimore; Toronto: Smoloskyp, 463 p. [in Ukr.]

4. OVSIENKO, V., comp. (2013). *Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. A Book of Memories and Contemplations*. Kyiv: Klio, 684 p. [in Ukr.]

5. VERBYCHENKO, V. Remembering Vasyl Stus. In: V. OVSIENKO, comp., *Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. A Book of Memories and Contemplations*. Kyiv: Klio, pp. 67–74. [in Ukr.]

6. HOLOBORODKO, V. (1993). He Had Sacrificed His Life for Ukraine... In: O. ORACH (KOMAR), comp., *He Hadn't Loved His Early Trepidation to the Fullest... Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. Memories, Articles, Letters, Poems*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, pp. 143–152. [in Ukr.]

7. HRYHORENKO, P. (1978). Mykola Rudenko: A Poet, a Philosopher, a Fighter. In: P. HRYHORENKO and I. KACHUROVSKYI, *Mykola Rudenko. Epiphany: Short and Long Poems*. Baltimore; Toronto: Smoloskyp, pp. VII – XXXII. [in Ukr.]

8. DZIUBA, I. (2008). *Memories and Contemplations on the Home Straight*. Kyiv: Krynytsia, 928 p. [in Ukr.]

9. DZIUBA, I. (2013). The Carver of His Own Spirit. In: V. OVSIENKO, comp., *Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. A Book of Memories and Contemplations*. Kyiv: Klio, pp. 105–123. [in Ukr.]

10. ZAKHARCHENKO, V. (1993). He Had Won... In: O. ORACH (KOMAR), comp., *He Hadn't Loved His Early Trepidation to the Fullest... Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. Memories, Articles, Letters, Poems*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, pp. 143–152. [in Ukr.]

11. ZINKEVYCH, O. (2007). On the Book of Oleksa Tykhyi. In: O. TYKHYYI, comp., O. ZINKEVYCH, afterword, *Language Is a Nation. Expressions about the Language and Its Meaning in the Life of a Nation*. Kyiv: Smoloskyp, pp. 390–393. [in Ukr.]

12. KONUNCHENKO, Z. (1992) I Remember You with Goodness... In: D. STUS. *Life and Creative Work of Vasyl Stus*. Kyiv: Fotovideoservis, pp. 13–14. [in Ukr.]

13. KOROHODSKYYI, R. *The Gate of Light: The Sixtiers*. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 656 p. [in Ukr.]

14. KURLAT, I. (1993). Vasil Stus as I Knew Him. In: O. ORACH (KOMAR), comp., *He Hadn't Loved His Early Trepidation to the Fullest... Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. Memories, Articles, Letters, Poems*. Kyiv: Ukrainyskyi pysmennyk, pp. 65–66. [in Rus.]
15. HRYHORENKO, P. and KACHUROVSKYI, I. (1978). *Mykola Rudenko. Epiphany: Short and Long Poems*. Baltimore; Toronto: Smoloskyp, 366 p. [in Ukr.]
16. TYKHYYI, O., comp., ZINKEVYCH, O., afterword, (2007). *Language Is a Nation. Expressions about the Language and Its Meaning in the Life of a Nation*. Kyiv: Smoloskyp, 416 p. [in Ukr.]
17. ORACH (KOMAR), O., comp. (1993). *He Hadn't Loved His Early Trepidation to the Fullest... Vasyl Stus: A Poet and a Citizen. Memories, Articles, Letters, Poems*. Kyiv: Ukrainyskyi pysmennyk, 400 p. [in Ukr.]
18. NEZHYYVYI, O. (September 27, 2015). Vasyl Holoborodko's Talent and Fate. *Ukrainska literaturna hazeta*. [in Ukr.]
19. OVCHARENKO, I. (2005). *Through the Scope of Years: Our Native Writers*. Sloviansk: Pechatnyi dvor, p. 94. [in Ukr.]
20. PROKOP, M. The Anatomy of the Ukrainian Resistance Movement. *Suchasnist*, Vol. 7–8, pp. 139–150. [in Ukr.]
21. ROMANKO, V. (2009). Blood Brothers from the Invincible Pleiad. In: O. FEDOROV, O. HROSOV, L. YERMAKOVA, comps., *Materialy IV oblasnykh chytan "Vasyl Stus i 'shistdesiatnytstvo"*, 10 liutoho 2009 r. ("Vasyl Stus and "The Sixtiers"). Proceedings of the 4th Stus Readings. February 2009). Donetsk: Yuho-Vostok, pp. 21–25. [in Ukr.]
22. RUDENKO, M. (2013). *Life Is the Biggest Miracle. Memoirs*. Kyiv: Klio, 696 p. [in Ukr.]
23. SVITLYCHNYI, I., SVITLYCHNA, N.; KOTSIUBYNSKYI, M., NEZHYYVYI, O., eds. (2008). *From the Die-Hard Tribe of Don Quixotes*. Kyiv: Hramota, 816 p. [in Ukr.]
24. STUS, D. (1992). *Life and Creative Work of Vasyl Stus*. Kyiv: Fotovideoservis, 88 p. [in Ukr.]
25. STUS, V. (1997). *Letters to Friends and Acquaintances*, Vol. 6 (add.), Book 2 of Works: In 4 Volumes, 6 Books. Lviv: Prosvita, 261 p. [in Ukr.]
26. STUS, V. (2012). *Decolonization of the USSR is the Only Guarantee of Peace in the Whole World. From the Camp Notebook. Letters, Notes. I Accuse. The Guide for Ukrainian Fighter for Freedom*. Kyiv: Ukrainska pres-hrupa, 80 p. [in Ukr.]
27. TYKHYYI, V. (2007). Language as a Destiny. Describing the Portrait of Oleksa Tykhyi. In: O. TYKHYYI, comp., O. ZINKEVYCH, afterword, *Language Is a Nation. Expressions about the Language and Its Meaning in the Life of a Nation*. Kyiv: Smoloskyp, pp. 394–403. [in Ukr.]

A. Zinchenko

Ukrainian Dissident Intellectuals and Human Rights Activists on the State of Ukrainian Culture in Donetsk Region

Abstract

Donetsk region is tightly connected to the life paths of cornerstone figures in the history of Ukrainian sociopolitical movement of the 2nd half of the 20th century – those who defined its key vector of breaking down the colonial status of Ukraine and obtaining its independence. Testimonies and observations of Mykola Rudenko, Vasyl Stus, Ivan Dziuba, Ivan Svitlychnyi, Nadiia Svitlychna, and their colleagues are important for the analysis of sociocultural processes in this region. First and foremost, they were witnessing those processes, and the facts they provided have high credibility. Secondly, their judgments define the ethical criteria of societal phenomena analysis and thus become a sort of imperative guidelines.

In the reminiscences of their childhood in Donetsk and Luhansk regions, especially in rural areas, the traditional Ukrainian folk culture was still alive, though the tendencies of guided Russification were noticeable. The above mentioned activists witnessed the Russian totalitarianism ruthlessly squeezing

out the innate traits of Ukrainianhood: the language, national identity, culture. They also noted that the attitude towards the environment was bluntly of a consumerist and pillager nature, with Donetsk region becoming an enormous garbage dump hardly suitable for life. All this created an atmosphere of dehumanization and total resentment towards any human rights.

Ukrainian intellectuals participated actively in maintaining and preserving the Ukrainian cultural space, though their efforts encountered the hostile and narrow-minded environment and repressions carried out by the heads of party bureaucracy. Donetsk region became a zone of political persecution for the participants of Ukrainian human rights and national-cultural movement – the fact reflected in their memoirs, opinion journalism, reminiscences of their relatives and contemporaries, as well as in scientific analytical studies.

З Донецьким краєм пов'язані життєві шляхи знакових постатей в історії українського суспільно-політичного руху другої половини ХХ ст., які визначали основний вектор його спрямованості: розрив з колоніальним становищем України та здобуття її незалежності. Залучення свідчень, спостережень Миколи Руденка, Олекси Тихого, Василя Стуса, Івана Дзюби, Івана Світличного, Надії Світличної та їхніх одноподумців до аналізу соціокультурних процесів у цьому краї важливе передовсім тому, що вони були очевидцями цих процесів, подані ними факти мають високий рівень достовірності, а їхні оцінки визначають етичні критерії аналізу суспільних явищ і тому виступають як своєрідні імперативні орієнтири.